

Kulturella impulser utifrån – former och vägar

Utbildning i Europa

I Ottomanska riken och Iran var de flesta modernister och reformister under 1800-talet eniga om att utbildning utgjorde den viktigaste åtgärden för att utveckla samhället. Den moderna skolutbildningen verkade vara det enda medel som kunde öka utvecklingstakten, något som man upptäckte genom kontakterna med de framgångsrika europeiska länderna³⁵⁰. Alla var eniga om att man måste lära sig att läsa och skriva. Man måste också tillägna sig europeiska kunskaper, genom att anställa europeiska experter eller skicka studenter till Europa. Idén fick med tiden allt större betydelse och präglade reformarbetet under hela seklet.

Att sända studenter till Europa var i början ett svar på nederlaget i kriget mot de mäktiga länderna, i synnerhet Ryssland. Iranierna hade kommit underfund med att de inte skulle klara sig gentemot de ryska ockupanterna om de inte fick nya kunskaper. De lovades också av fransmännen att få

³⁵⁰ Nateg, 1996, s. 24, 26.

nya krigsmaterial om de lärde sig att använda dem. Orsakerna och argumenten var densamma för ottomanerna.

Den första gruppen av iranska studenter skickades till Europa 1811³⁵¹. De som åkte till Europa var duktiga elever som flitigt studerade de program som anordnades av staten. Det framgångsrika resultatet uppmuntrade den iranska staten att fortsätta sända nya och större grupper av studenter till Europa, om än med flera års uppehåll. Det fanns nämligen allvarliga motsättningar som hindrade staten att skicka de muslimska ungdomarna till det kristna Europa. Den ekonomiska bördan påverkade också beslutet. Den andra iranska studentgruppen skickades 1815–1816; denna gång åkte de flesta till England. Iranierna hade valt Frankrike som mål i det första försöket, men misslyckandet med försvars-avtalet med fransmännen och fransmännens förödande svek aktualiserade England.

Ottomanerna började med att sända sina studenter utomlands flera år efter iranierna och detta var unikt. Iranierna följde nämligen ottomanernas moderniseringsprocess på alla andra områden med flera årtionden emellan. Det berodde förmodligen på att ottomanerna hade större möjligheter att såväl utbilda sina studenter i landet som att använda europeiska experter. Trots detta var det ottomanerna som vann konkurrensen i fortsättningen. ”Antalet ottomanska studenter i Västeuropa uppgick 1827 till 150 personer³⁵², medan de iranska studenterna i Europa inte beräknades till mer än 29 personer³⁵³.

I båda rikena agerade de flesta utlandsutbildade som den nya världens kulturella konsulter och befann sig ofta bland dem som bar förändringen i samhället. Detta var en orsak till att den iranska staten skickade nya studentgrupper till Europa när

³⁵¹ Lambton, 1996, s. 264.

³⁵² Lewis, s. 113–114, 119.

³⁵³ Fischer, s. 56.

reformvänliga vindar blåste i samhället och kallade hem dem när reaktionära krafter fick makten. De första iranska studentgrupperna skickades t.ex. till Europa när den reformvänlige premiärministern Qaem-maqam regerade landet. Detta stoppades så länge de reaktionära krafterna hade makten i landet, fram till 1848, då den andra perioden av reformer började genomföras av Amir Kabir.

Han arrangerade nya studentresor till Europa, men reaktionära krafter fick åter makten efter fyra år och stoppade både reformarbetet och studentresorna. De reaktionära krafter som fick makten i Teheran 1861 återkallade de iranska studenterna i Frankrike. De hänvisade till ryssarnas påståenden om att studenterna i Frankrike utbildades till republikaner och hedningar³⁵⁴. Tanken med återkallelsen av de iranska studenterna kom från ryssarna och verkställdes av deras iranska anhängare i Teheran³⁵⁵. Ryssland ville behålla Iran som sitt koloniala intresseområde. De ägde redan allt som behövdes för att kontrollera grannlandet. De motverkade därför europeiseringen och varje förändring som kunde riskera deras makt och inflytande i det iranska samhället.

De ottomanska reaktionära krafterna var också rädda att studenterna i Europa skulle uppfostras till republikaner. Ottomanerna hade drygt 20 år före iranierna fått denna känsla, men de hade vidtagit en helt annan åtgärd. De hade planerat att upprätta en egen högskola i Istanbul för att ge de ottomanska studenterna möjlighet att studera vidare i sitt eget land i stället för att behöva åka till de europeiska länderna.

Trots detta fortsatte intresset i båda länderna för att sända studenter till Europa. Satsningen på att sända studenter till europeiska länder för vidareutbildning, liksom de europeiskt utbildade iraniernas framgång inom den nya byråkratiska organisationen, uppmuntrade föräldrarna i de höga samhällsskikten

³⁵⁴ Adamiyat, 1972, s. 76.

³⁵⁵ Adamiyat, 1972, s. 77.

att satsa på sina barns utbildning utan att vänta på statens bidrag. Rika föräldrar lärde sig så småningom att sända sina barn till Europa för att skaffa de kompetens som behövdes för en bra karriär i hemlandet. Frankrikes stora kulturella satsning under andra hälften av 1800-talet samt fransmännens mindre möjlighet att blanda sig i det politiska maktspelet i landet fick de flesta reformvänliga iranier att välja Frankrike som sitt mål³⁵⁶.

År 1858 skickades 42 iranska studenter till Europa. Frankrike mottog en stor andel av de iranska studenterna. Studenterna valde att utbilda sig till militärer, läkare och kirurger, jurister och diplomater. Några studerade också vid tekniska högskolan i Paris. De studerade teknisk framställning, bl.a. järnsmältning, malmlätning, pappersbruk, väveri och stickning.

En del av studenterna fick efter återkomsten möjlighet att spela en central roll inom sina yrken. Läkare arbetade vid hovet och diplomater inom den nya byråkratin. De flesta sysslade dock efter återkomsten till Iran med andra yrken än de som de hade till studerat i Europa. Tack vare sina kontakter med centralmakten och sitt släktskap med de politiskt inflytanderika i Iran klättrade en del snabbt upp för den militära och byråkratiska stegen. Kontakterna med de europeiska koloniala makterna liksom medlemskap i europeiska organisationer, däribland frimurarorganisationen, gav dem ytterligare möjligheter. De som arbetade som diplomater och byråkrater lyckades bäst, medan de som hade studerat industri fanns bland de mest misslyckade inom sitt yrke. En del drevs också under senare tider till politiska och intellektuella oppositionella aktiviteter³⁵⁷.

Några iranska studenter gifte sig också med europeiska kvinnor och tog med dem till hemlandet. Några av dessa kvinnor fick möjlighet att kontakta Qadjar-prinsessorna och en

³⁵⁶ Varahram, s. 181–182.

³⁵⁷ Varahram, s. 181–183.

del t.ex. ”madam Abbas” anställdes vid hovet³⁵⁸. Man vet inte om dessa personers närvaro vid hovet möjliggjorde för kvinnorna där att få nya och närmare informationer om kvinnors liv i Europa. Man vet inte heller om det var dessa kontakter som påverkade Qadjar-prinsessornas (döttrarna till Naseraddin Shah) politiska och feministiska aktiviteter vid ingången till 1900-talet.

Ottomanska rikets välutbildade hade större möjlighet att lyckas än de välutbildade iranierna. Byråkratin i Ottomanska riket var mer utvecklad och moderniseringsperioderna mer långvariga. De moderna institutionerna i Istanbul hade också större kapacitet att utnyttja de europeiskt utbildade ottomanernas kunskaper i sina verksamheter. Dessa kunde på samma sätt som i Iran bygga karriärer som i grunden byggde på föräldrarnas och släktens kontakter med centralmakten.

I både samhällen agerade de flesta utbildade i Europa den moderna kontinentens ambassadörer, men de fördelade sig på olika grupper, från de som var medvetna och aktiva deltagare i samhällsförändringar till de som var mindre medvetna om sin roll och agerade passivt.

³⁵⁸ Varahram, s. 182.

Moderna skolor

Ottomanerna skickade sina studenter till Europa flera år efter iranierna men de satsade i stället mer och långt tidigare än iranierna på att bygga upp och utveckla moderna europeiskt orienterade skolor. ”Ottomanerna byggde sin första moderna grundskola redan under Sultan Mahmut I (1730–1754), dvs. drygt ett och ett halvt sekel före iranierna. Då byggde de en grundskola vid Ayasofya och ett bibliotek vid Fatih-moskén”³⁵⁹.

Den första moderna skolan som öppnades för muslimska pojkar av en muslimsk iranier var grundskolan Roshdiye i staden Tabriz. Namnet på skolan visade bandet med skolbyggandet i Ottomanska riket och dess framgångsrika Rüştiye-skolor³⁶⁰. Skolan utsattes för vandalisering liksom hårt och våldsamt motstånd från mullorna och de fanatiska islamisterna. Grundskolan Roshdiye i Teheran öppnades i slutet av 1800-talet³⁶¹. Den första statliga iranska pojkskolan som saknade terminsavgift öppnades i Teheran 1871³⁶². År 1889 öppnades de första pojkskolor som styrdes av det nyupprättade utbildningsdepartementet Muaref i Teheran³⁶³.

Att öppna ett bibliotek var länge ett av de symboliska krav som ställdes av reformisterna i Teheran. De kunde dock inte upprätta det första biblioteket förrän 1904. Då fungerade det som ett centrum för intellektuella reformer i Teheran³⁶⁴.

³⁵⁹ Palmer, s. 44.

³⁶⁰ Högstadieskolor.

³⁶¹ Hasanbeygi, s. 191.

³⁶² Adamiyet, 1972, 456.

³⁶³ Lambton, 1996, s. 270.

³⁶⁴ Lambton, 1996, s. 395.

Den nya vågen av omorganisering av utbildningsväsendet i Ottomanska riket började på 1830-talet. Sultan Mahmut II planerade den första obligatoriska utbildningen i Istanbul även om den var begränsad. Under 1830-talet öppnades de första högstadieskolorna, Rüştiye, för pojkar under namnen Mekteb-i Maarif-i Adliyye (1838) och Mekteb-i Ulum-u Ebediye (1839). Dessa skolor var en fortsättning på den traditionella islamiska skolan. Det tog åtta år innan den tredje högstadieskolan öppnades, men denna gång med en helt ny organisation och ett nytt innehåll³⁶⁵. Iranierna öppnade sin första högstadieskola för muslimska elever i början av 1900-talet.

I början av *tanzimat* upprättades ett nytt ämbete som motsvarade utbildningsdepartementet. År 1840 öppnades sex skolor med totalt 870 studenter. Fem år senare upprättades en rådgivningsgrupp, Maclis-i Maarif-i Umumiye, av sekulära personer för att arbeta fram ett nytt utbildningssystem. År 1847 öppnades en tredje Rüştiye-skola och året därpå en fjärde och en femte. Dessa moderna högstadieskolor hade en helt ny inriktning. I dessa skolor användes turkiska som första språk och arabiska och franska som andra och tredje. Man satsade också på undervisning i matematik och teknik, något som också var nytt³⁶⁶.

Satsningen på skolorna i Ottomanska riket fortsatte och ledde 1858 till öppnandet av 43 Rüştiye-skolor med sammanlagt 3 371 studenter. Utvecklingen av Rüştiye-skolorna kunde ha varit ännu mer framgångsrik om den inte hade hindrats av bristen på utbildade lärare. Frankrike hjälpte senare till vid uppbyggandet av skolorna.

Den inre kraften bakom framgången för den moderna utbildningen i Ottomanska riket utgjordes dels av icke-muslimska minoriteter och dels av arkitekterna bakom *tanzimat*-arbetet.

³⁶⁵ Akşin, s. 117.

³⁶⁶ Akşin, s. 129.

Armenier tillsammans med andra icke-islamiska och framför allt kristna minoriteter hade i Ottomanska riket vid mitten av 1800-talet öppnat 803 skolor med drygt 80 000 elever som undervisades av drygt 2 000 lärare. År 1852 studerade drygt 16 000 muslimska elever i de olika traditionella skolorna i huvudstaden, medan antalet manliga och kvinnliga icke-muslimska elever uppgick till drygt 19 000³⁶⁷. Ottomanerna var i detta sammanhang flera decennier före iranierna.

Minoritetsgrupperna var också de första som använde den internationella satsningen för att öppna skolor för sina barn i Iran. Teheran hamnade i efterkälken i förhållande till de första kristna skolorna i provinserna Azerbajdzan och Esfahan. Lazaristerna öppnade Saint Loée, den första pojkskolan i Teheran 1862. Hälften av de 15 eleverna var muslimska pojkar. Det var första gången som muslimer fick gå i icke-muslimska skolor³⁶⁸.

Alliance Francaise öppnade sin första skola i Iran 1889 och Alliance Israélite Universelle upprättade sin första skola i Iran 1898. Det zoroastriska centret i Bombay upprättade 1854 en organisation för att förbättra zoroastrernas situation i Iran. Deras långvariga kamp resulterade bl.a. i upprättandet av skolan för zoroastriska barn 1884³⁶⁹. De nya skolorna för minoriteterna tjänade tillsammans med de moderna skolor som upprättades av missionsgrupper som viktiga förebilder för muslimerna i landet. Pojkar och i synnerhet flickor inom dessa minoritetsgrupper fick studera vid moderna skolor långt före muslimska barn. Deras framgång påverkade därefter shahen att ta bort förbudet mot utbildningen av muslimska flickor i moderna skolor.

³⁶⁷ Akşin, s. 129; Shaw, s. 211.

³⁶⁸ Nateg, 1996, s. 180.

³⁶⁹ Nateg, 1996, s. 182–198.

År 1827 öppnades skolorna Tıbhane (läkarutbildning) och Cerrahhane-i Amire (kirurgiutbildning) i Istanbul³⁷⁰. Under 1840-talet satsade ottomanerna också på att upprätta ett universitet i Istanbul. År 1846 öppnades den första högskolan, Istanbul Darülfünun³⁷¹. Högskolan var ett svar på rädslan hos centralmakten för att de ottomanska studenterna i Europa skulle blanda sig i radikala politiska aktiviteter. Efter ca 20 år omintetgjorde iranierna sin rädsla inför studenternas uppfostran i Europa genom att kalla hem dem³⁷². Detta visade den stora skillnaden mellan dessa samhällen vad gällde organiseringen av skolväsendet och ambitionen att öppna moderna skolor. Mullornas större makt i Iran fördröjde markant utvecklingen.

År 1848 upprättades de ottomanska lärarskolorna Darülmuallim för att utbilda lärare till högstadieskolorna Rüştiye³⁷³, medan den första lärarskolan i Teheran öppnades 1904 för flickor och 1908 för pojkar³⁷⁴.

År 1863 öppnades Humanistiska fakulteten (Edebiyat Fakültesi) vid Istanbul Darülfünun³⁷⁵. På grund av diskussionen kring profetens liv fick islamisterna högskolan att stängas 1870³⁷⁶. År 1879 öppnades apotekarskolan i Istanbul³⁷⁷. År 1883 startades konstakademin Sanayi Nefise Mektebi³⁷⁸ och år 1884 handelsskolan och tekniskskolan. De lade grunden för fakulteten vid kommande universitet i Istanbul³⁷⁹. Iranierna

³⁷⁰ Bayrak, s. 98.

³⁷¹ Bayrak, s. 105.

³⁷² Adamiyat, 1972, s. 77; Palmer, s. 105.

³⁷³ Akşin, s. 129.

³⁷⁴ Hasanbeygi, s. 192.

³⁷⁵ Bayrak, s. 114.

³⁷⁶ Akşin, s. 147.

³⁷⁷ Bayrak, s. 122.

³⁷⁸ Bayrak, s. 123; Akşin, s. 180.

³⁷⁹ Akşin, s. 180.

kunde inte imitera ottomanerna på dessa områden förrän på 1930-talet, då det första universitetet i Teheran öppnades av den första Pahlavi-shahen.

År 1833 upprättades översättningsbyrån Hariciye Nezareti på utrikesdepartementet i Istanbul. Därefter öppnades flera översättningsbyråer i olika statliga organisationer i Istanbul³⁸⁰. Att tala franska förvandlades till ett förutsättning för tjänstgöring på högre nivåer i både armén och den civila byråkratin i Ottomanska riket redan i mitten av 1800-talet.

I Iran upprättades den första översättningsskolan, Darul-tardjume, med uppdraget att arrangera språkkurser i franska, engelska, ryska och turkiska 1888. Under samma period upprättade den iranska teknikskolan Dar-alfenun språkkurser för allmänheten utan kostnad. Dessa statliga utbildningar kopierade förmodligen den allmänna utbildningen i Tyskland³⁸¹.

År 1859 upprättade ottomanerna Mülkiye Mektebi, den första skolan för utbildning av byråkrater och statsanställda. Motsvarande skola i Iran, Siyasi İlimler Mektebi, öppnades 1901³⁸². År 1868 resulterade fransmännens tryck i öppnandet av gymnasieskolan Galatasaray Lisesi i Istanbul. Året därpå beslutade ottomanerna att öppna gymnasieskolor i alla storstäder i hela riket³⁸³. Samma år öppnades också skolan Mmekteb-i Sultan i Istanbul för att utbilda statsanställda. Skolan hade samma målsättningar som Eton and Harrow i London och Lycée Louis le Grand i Paris. Lärarna var både muslimer och kristna och det första språket var franska.

³⁸⁰ Akşin, s. 117.

³⁸¹ Adamiyat, 1992, s. 131.

³⁸² Fischar, s. 56; Bayrak, s. 111.

³⁸³ Akşin, s. 147; Bayrak, s. 117.

Skolan hade samma schema som skolorna i Europa. Man undervisade också i latin³⁸⁴.

År 1845 startade militärskolan Kuleli Askeri Lisesi i Istanbul³⁸⁵. År 1774 öppnades en militärakademi där man studerade navigering³⁸⁶. År 1793 öppnades den första moderna militärskolan, Mühendis-hanei Berrî Hümayun (Sultanens landstrids-ingenjörskola), och tre år senare Mühendis-haneyi Bahri Hümayun (Sultanens marinskola)³⁸⁷. År 1834 upprättades militärskolan Mekteb-i Ulum-u Herbiye³⁸⁸. Skolan utvecklades till en modern högskola under Abdülhamits tid.³⁸⁹ I Iran öppnades en motsvarande militärskola först 1880³⁹⁰. Moderniseringen av militären i Iran dröjde ännu längre och började inte före början av 1900-talet³⁹¹.

I Ottomanska riket utgjorde de militära skolorna ett viktigt centrum för uppkomsten av den turkiska nationalismen. De flesta av politikerna under och efter *tanzimat*-perioden hade sin bakgrund i de militära skolorna³⁹².

Den första moderna tekniska högskola, Mühendis-hane-i Hümanyun, invigdes i Istanbul 1773 för det marintekniska och 1796 för det landstekniska kunskaper³⁹³. I Iran öppnades en

³⁸⁴ Palmer, s.151.

³⁸⁵ Bayrak, s. 104.

³⁸⁶ Palmer, s. 53.

³⁸⁷ Bayrak, s. 91–92.

³⁸⁸ Akşin, s. 117.

³⁸⁹ Findly, s. 52.

³⁹⁰ Fischer, s. 72.

³⁹¹ Lewis, s. 296.

³⁹² Palmer, s. 172.

³⁹³ Palmer, s. 53.

motsvarande teknisk skola (Dar-alfenun) i mitten av 1800-talet, dvs. drygt sju decennier efter ottomanerna³⁹⁴.

Amir Kabir började byggandet av Dar-alfenun 1849, ett år efter sitt arbete som premiärminister i Teheran. Året därpå skickade han ett sändebud till Europa för att anställa lärare från Österrike. Han ville inte använda lärarna från England och Ryssland och inte heller från Frankrike. Detta berodde dels på att Österrike var opartiskt i samband med den imperialistiska kontrollen av Iran och dels på att han kände en närmare sympati för de tysktalande länderna i Europa.

Teknikskolan startade med 114 elever. Både iranier som var utbildade i Europa och européer undervisade vid skolan. De sistanställda från Österrike anlände till Teheran två dagar efter Amir Kabirs avsked år 1852. Trots hans försvinnande från makten fortsatte utbildningen i Dar-alfenun under senare år³⁹⁵. Uppbyggandet av Dar-alfenun symboliserade det nya tänkandet om förändring av samhället och medförde en förändring i de sedan gammalt dominerade tankarna i Teheran.

Skolgången för flickorna i Istanbul började tidigt, i slutet av 1700-talet, men det dröjde till 1858 innan den första Rüştiye-skolan för flickor öppnades. År 1872 studerade 1859 flickor i 18 Rüştiye-skolor i Istanbul. Flickorna i Teheran skulle få vänta ett halvt sekel innan de kunde börja läsa vid motsvarande grundskolor för muslimska flickor³⁹⁶.

Sepahsalar i Iran och Mithat Pascha i Ottomanska riket satsade under 1870-talet på utvecklingen av moderna skolor och båda såg utbildningen som grunden för samhällsutvecklingen³⁹⁷. Den ottomanske premiärministern kunde förverkliga sina

³⁹⁴ Lepidus, s. 574.

³⁹⁵ Varahram, s. 186.

³⁹⁶ Akşin, s. 129; Nahid, s. 14.

³⁹⁷ Adamilyat, 1972, s. 153.

drömmar om uppbyggandet av ett modernt skolväsende, men den framgångsrika iranska politikern fick nöja sig med vackra drömmar som kunde förverkligas först flera decennier senare. År 1877 beräknades antalet moderna låg- och mellanstadieskolor i Ottomanska riket vara 200 stycken. Studenternas antal i dessa skolor uppgick 1898 till ca 19 000 personer. År 1895 var antalet Rüştie-skolor i Ottomanska riket 426 med drygt 33 000 elever³⁹⁸. I slutet av seklet studerade 40 000 studenter i 619 högstadieskolor³⁹⁹. Under perioden 1876–1909 utvidgades de statsstyrda reformerna i Ottomanska riket till nya områden. Trots re-islamiseringen studerades både det islamiska och det romerska rättssystemen vid skolorna i Istanbul⁴⁰⁰.

Under denna period upplevde iranierna en helt annan process. Mullornas islamiska skolor dominerade utbildningssystemet och de mäktiga islamisterna kunde hindra öppnandet av moderna skolor i landet. Moderna skolor ansågs då av mullorna strida mot de islamiska traditionerna. Öppnandet av nya statliga skolor var också en utmaning av mullornas monopol på utbildning och skolväsende. Därför betraktades statens satsning på uppbyggandet och utvecklingen av det moderna utbildningsväsendet som en kupp mot de islamiska traditionsbundna utbildningarna i skolorna. Dessa skolor styrdes av mullorna och var ett viktigt element i deras långvariga satsning på att uppfostra nya generationer.

Öppnandet av de första moderna skolorna möttes därför av skarpa protestaktioner från mullorna. De utfärdade fatwor och förbjöd de moderna skolorna. De klandrade Bahai-sekten och frimurarna för öppnandet av de s.k. "anti-islamiska skolorna" och använde olika medel, även våldsamma aktioner, för att stoppa uppbyggandet och öppnandet av skolorna. De

³⁹⁸ Askin, s. 179.

³⁹⁹ Kodaman, s. 123.

⁴⁰⁰ Akyol, s. 114; Issawi, 1980, s. 114.

protesterade också genom att hungerstrejka på de heliga gravplatserna och pilgrimsorterna. Reaktionerna var ännu kraftigare mot öppnandet av skolor för muslimska flickor.

Under denna period och fram till början av 1900-talet fungerade bara de religiösa missionsskolor som öppnades för utbildning av utländska kristna nunnor. Det var länge förbjudet för muslimska flickor att studera vid dessa skolor. Missionären J. Perkins öppnade de första skolorna för minoritetsgrupper i Iran. Deras antal i landet uppgick till 17 stycken 1841. Den amerikanska missionen öppnade skolor i Teheran 1872 och i andra storstäder. De öppnade också en flickskola i Teheran 1874. Flickskolorna fick länge inte ta emot muslimska elever och först år 1901 öppnade den amerikanska missionsgruppen en gymnasieskola för både icke-muslimer och muslimer⁴⁰¹.

Utbildningsreformerna i Ottomanska riket var så grundliga att de som utbildades under den ottomanska tiden svarade mot behovet av utbildade statsanställda under kommande radikala reformarbeten under kemalismen. Personerna med utbildning från den civila byråkrat-skolan Mülkiye Mektebi och den militära skolan Harbiye Mektebi visade att skolreformerna under ottomanernas tid inte var förgäves⁴⁰².

Skillnaden mellan utbildningsreformerna i dessa länder fortsatte också under 1900-talet. År 1920 studerade 0,06 procent av den iranska befolkningen i moderna grundskolor. Motsvarande siffra för Turkiet var 3 procent. Fram till 1950 lyckades Iran öka antalet studenter upp till tio gånger, medan antalet turkiska elever i grundskolan inte ökade mer än fyra gånger. Trots den stora framgången i Iran var då antalet iranska studerande i grundskolan 740 000, medan motsvarande siffra i Turkiet var 800 000 elever⁴⁰³. Iraniernas möjlighet att delta i kommande samhällsförändringar präglades av den

⁴⁰¹ Lambton, 1996, s. 269.

⁴⁰² Palmer, s. 294.

⁴⁰³ Akyol, s. 200; Issawi, 1982, s. 114.

begränsade skolbildningen under Qadjar-tiden. Detta gjorde att konsekvenserna av den långsammare samhällsutvecklingen i Iran blev mer förödande än i Turkiet.

Publicering av böcker och tidskrifter

Redan under 1400-talet hade judar och kristna tryckerier i Istanbul och tryckte skrifter på sina språk. Kontakten med Europa i början av 1700-talet gav ett av de ottomanska sändebuden i Europa tanken att importera och bygga upp ett tryckeri i Istanbul. År 1729 trycktes den första boken på turkiska i staden. Tryckeriet var mycket aktivt till en början och publicerade 23 böcker under sin 13-åriga verksamhet⁴⁰⁴. År 1797 byggdes det andra tryckeriet, Darüt Tibaa, och 1802 det tredje, Darüt Tibaat-el Cedide⁴⁰⁵. De nya publikationerna representerade den djupa kulturella förändringen i Ottomanska riket, medan de också satte djupa spår på utvecklingen av *islahat* och *tanzimat*. ”Redan i början av *tanzimat* 1839 koncentrerades översättningsarbetet av europeiska böcker till statskansliet Bab-i Ali. Statens satsning ökade markant antalet europeiska böcker översatta till turkiska⁴⁰⁶.

En av de första iranska studenter som skickades till Europa 1811 skulle lära sig att trycka skrifter. Dessförinnan brukade staten anställa utländska tryckare vis behov. Det första tryckeriet i Iran byggdes i den då folkrikaste staden Tabriz 1812 och därefter i huvudstaden. Uppbyggandet av tryckeriet öppnade vägen för översättning av böcker från engelska och franska. Översättning av böcker utgjorde en av de viktigaste kulturella impulserna under Qadjar-tiden. Publiceringen av de översatta böckerna markerade början på en ny tid i Iran.

I mitten av 1800-talet började man översätta böcker vid den nya teknikskolan Dar-alfenun. Historiska och därefter filosofiska böcker var de första som översattes till persiska⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Lewis, s. 50–51; Palmer, s. 40.

⁴⁰⁵ Bayrak, s. 93.

⁴⁰⁶ Palmer, s. 24.

⁴⁰⁷ Varahram, s. 188.

Europeiska diplomater hjälpte också till vid översättningen av böckerna från sina språk. Fransmännen var de mest aktiva på detta område. Översättningarna satte djupa spår i iraniernas kunskaper och präglade därigenom de sociala, kulturella och politiska rörelserna i Iran.

Mellan 1850 och 1870 kom det ut flera skrifter i Teheran om västvärldens filosofiska, vetenskapliga och politiska teorier. De flesta intellektuella förändrade sina gamla tankar i enlighet med de nya metodiska vetenskaperna.

Översättningen av böcker tog fart under senare decennier av 1800-talet. Descartes filosofiska tänkande och Newtons upptäckter liksom Comtes vetenskapliga metod och Darwins rön tillhörde de viktigaste impulserna under denna period. En sammanfattning av Darwins bok publicerades 1870. Hans bok *Om Arternas Uppkomst* kom ut 1871. Newtons och Darwins böcker medförde en radikal förändring i det gamla dominerande tänkande som vilade på ödet och de osynliga makternas dominans. Man började så småningom tro på människans makt över naturen. Detta gav upphov till tanken att försöka ändra och förbättra saker och ting, inte bara på den individuella nivån utan också vad gällde samhällsfrågor och politiska reformer⁴⁰⁸.

De flesta handskrivna skrifter av iranska författare om samhällsförändringen i Iran som därefter kom ut syftade framför allt till att ändra shahens och hans medhjälparens syn på samhällsförändringen. Författaren till boken *Yek Kalmeh* skickade 1889 den till kronprinsen, och Mirza Malkam skickade 1890 sin bok *Ketabche-ye Gheybi* till shahen. De ville båda få shahen och hans omgivning att förbättra regerandet av landet genom att stifta lagar och sedan styra i enlighet med den⁴⁰⁹.

⁴⁰⁸ Adamiyat, 1972, s. 15-17, 24; Nateg & Adamiyat, s. 23, 32.

⁴⁰⁹ Lambton, 1996, s. 389.

Kontrollen av böcker och censuren av skrifterna hade från början olika karaktär i dessa muslimska samhällen. Redan från början av 1800-talet censurerades skrifterna i Iran hårt, särskilt skrifter av iranska författare. Under andra hälften av 1800-talet och parallellt med ökningen av publiceringen av böcker fick censuren i Iran en ny statlig organisation. Då den hårda censuren stoppade publiceringen av skrifter skrivna av iranska författare publicerade man böcker översatta från andra språk, framför allt franska och engelska. Dessa böcker krävde mycket arbete och finansierades ofta av ambassaderna och de högt uppsatta statsmännen. De valdes också ut med stor noggrannhet för att inte råka ut för censur och obehagliga påföljder. Böckerna fick inte diskutera situationen i Iran.

Tidskrifter, såväl inhemska som utländska, utsattes för samma hårda kontroll. Man kunde inte ge ut tidskrifter som debatterade samhällsförändring och samhällsfrågor i Iran. De välutbildade var även i huvudstaden mycket få och tryck av skrifter mycket dyrt. Därför försökte de fåtaliga iranska intellektuella skriva *resales* (teser) under pseudonym. De distribuerade några handskrivna exemplar som ofta skickades till shahen och andra personer inom regeringen.

I Ottomanska riket var situationen helt annorlunda. De europeiska tankarna svepte ofta igenom samhället under de långa reformperioderna utan att allvarliga kontrollmetoder togs i bruk. Dessa olika kontrollmetoder skapade olika förutsättningar för inflödet av de nya kunskaper som behövdes för genomförandet av moderniseringen i de båda länderna. De ottomanska intellektuella hade möjligheter att delta i förändringsprocessen redan under första hälften av 1800-talet. År 1837 gav Sadeq Rafat, en turkisk intellektuell, ut skrften *Rasale-ye Tanzimat* (Tesar om tanzimat) och Sami, en annan författare, gav ut *Resale-ye Europa* (Tesar om Europa). Den första berättade om rättigheterna och den andra om den

religiösa friheten i Europa⁴¹⁰. Dessa ämnen, liksom alla andra frågor som berörde samhällsförändringen i landet, var det då förbjudet att debattera i det iranska samhället.

De olika traditionerna för kontroll och censur överlevde i dessa samhällen även efter 1920-talet. Arvet utsatte iranierna under Pahlavi-shahernas och islamisternas envælde för betydligt hårdare kontroll och censur än den turkarna under och efter kemalismens enpartisystem levde med.

År 1831 började publiceringen av den första statliga tidskriften, *Takvimi Vekayi* (Dagens nyheter), i Istanbul. Tidskriften publicerades fram till 1920 under samma namn⁴¹¹. Språket var turkiska, men ibland kom den också ut på franska under namnet *Moniteur Ottoman*. Iranierna började publicera sin statliga tidskrift på persiska ett decennium senare.

År 1840 kom också den första privata tidskriften, *Ceridei Havadis*, ut på turkiska⁴¹². Samma år började William Churchills veckotidskrift *Ceride-i Havades* att ges ut. Staten hjälpte till vid publiceringen⁴¹³. De privata tidskrifterna *Tercüman-i Ahval* och *Tasvir-i Efkar* som började publiceras 1860 respektive 1862 var de första som publicerades av en turkisk utgivare. Namık Kemals tidskrift kom ut 1863 under namnet *Mirat* och Ali Suavis tidskrift *Muhbir* 1867. Dessa spelade viktiga roller i uppkomsten av nya samhällsdebatter och politiska tankar⁴¹⁴.

De ottomanska författarna utsattes vanligen inte för sultanens censur förrän deras tankar hade fått en oppositionell karaktär. Traditionen respekterades dock knappast under Abdülhamits

⁴¹⁰ Nateg, 1990, s. 140.

⁴¹¹ Bayrak, s. 100; Akşin, s. 115, 143.

⁴¹² Bayrak, s. 102.

⁴¹³ Akşin, s. 143.

⁴¹⁴ Akşin, s. 143.

islamiska envælde. Publiceringen av de tidningar och tidskrifter som debatterade samhällsfrågorna i Ottomanska riket stoppades under 30 år fram till slutet av Abdülhamits tid, men den statliga censuren förhindrade inte heller under denna period publiceringen av vetenskapliga tidskrifter.

Under 1870-talet publicerades en tidskrift under namnet *Elmiye ve Adebîye* (Vetenskap och litteratur). *Rozname-ye Elmi* (Vetenskapliga tidningen) och *Entebaat ve Daneş* (Information och vetenskap) publicerades under 1870-respektive 1880-talet. De flesta tidskrifter publicerades av kända tjänstemän och också av utländska ambassadörer. *Vatan* utgavs på franska av en belgare under 1880-talet, och *Sada-ye Iran* av en fransman 1885⁴¹⁵.

Den första iranska tidskriften, *Kaghaz-e Akhbar* (Nyhetspappern) publicerades av en europeiskt utbildad person tidigt år 1836⁴¹⁶. Den publicerades i ytterligare fem år och var fortfarande landets enda tidskrift när verksamheten lades ner. Det dröjde nio år innan den första statliga tidskriften *Vagay-e Ettefagiyeh* (Händelser och nyheter) publicerades av Amir Kabir år 1851. Därefter publicerades den statliga tidskriften med flera uppehåll och censurperioder under andra hälften av 1800-talet. Den bytte också namn under olika regeringar, men var fortfarande i slutet av 1800-talet landets enda tidskrift eller tidning⁴¹⁷. Det var straffbart att ge ut tidningar och tidskrifter som debatterade de politiska och sociala frågorna i Iran. "Under denna period publicerades några litterära och vetenskapliga tidskrifter, däribland *Rozname-ye Elmi ve Edebi*, *Rozname-ye Elmi* och *Danesh*, vid olika tillfällen. De stod alla under statsmännens kontroll och tillsyn. De debatterade aldrig

⁴¹⁵ Hasanbeygi, s. 408–411, 415, 417.

⁴¹⁶ Arienpour, s. 34.

⁴¹⁷ Varahram, s. 188.

politiska frågor och existerade så länge som dessa aktörer hade makten"⁴¹⁸.

Det stränga förbudet mot att publicera tidskrifter och tidningar i Iran fick de iranska intellektuella att publicera sina tidskrifter i grannländerna, däribland i Ottomanska riket, Indien och Egypten. Även de censurerades. Postväsendet stoppade tidskrifterna och polisen undersökte mottagarens förbindelse med avsändaren. Tidskrifterna skickades till landet med skiftande metoder och på legala och illegala vägar för att inte stoppas av postens och tullens kontroll. De insmugglade skrifterna var den enda möjligheten till upplysningar om händelser runtom i världen. Tidskrifter som trycktes utomlands skrev ofta om den nya civilisationen och de nya rättigheterna i Europa.

Även iranska exil-tidskrifter kom ut långt efter de turkiska och ottomanska tidskrifterna i Istanbul. *Turkistan* var namnet på den första tidskrift som publicerades på persiska i Istanbul. Ett exemplar av den hade tagits till Iran 1864. *Turkistan* var också den första iranska tidskrift som publicerades utomlands. Tidskriften *Iran* började publiceras 1871 i Istanbul och var den första iranska exil-tidskrift som skrev om de nya vetenskapliga upptäckterna utomlands. *Akhtar* följde traditionen av publicering av de iranska tidskrifterna utomlands och började komma ut i Istanbul år 1888.

Tidskriften *Kanun* som publicerades av den kontroversielle iranske modernisten Mirza Malkam 1890 var den första på persiska i London. Tre andra tidskrifter publicerades i slutet av seklet utomlands, två med början 1899 och 1901 i Kairo och en i Istanbul⁴¹⁹. De spelade liksom andra tidskrifter som

⁴¹⁸ Hasanbeygi, s. 410.

⁴¹⁹ Varahram, s. 190–191; Nateg & Adamiyat, s. 72–74; Lambton, 1996, s. 395.

publicerades i Azerbajdzjan och Indien en central roll för folkets deltagande i den konstitutionella revolutionen i Iran.

Den handskrivna skriften *resale* (tes) var svaret på det hårda censuren i Iran. Man brukade skriva den i några exemplar och skicka dem till myndigheter och viktiga personer för att lämnas vidare till andra. Iranska intellektuella som bodde utomlands skrev också *resale* och skickade dem till de utbildade i landet. Dessa skrifter mottogs med stort intresse. De lästes för politiskt intresserade som inte kunde läsa och skriva.

Ämnena i dessa skrifter var ofta industrialiseringen i västvärlden, frihet, shahens envælde och totalitarism, respekt för visdom och människans förmåga. Man diskuterade ofta hur islamiska traditioner och europeiska upptäckter skulle blandas och om moderniseringsarbetet och de vetenskapliga och teknologiska framstegen i Europa behövdes. Behovet av att öppna en nationalförsamling, Edalet-khaneh (Rättvisans hus), med shia-islamiska mullor och civila pro-européer som ledamöter diskuterades också. Revolutionen i Frankrike och de lagstiftande organen i europeiska länder liksom de politiska rättigheterna behandlades ofta i de skrifter som skickades till shahen. Man presenterade förslag om en grundlag som enligt författarna kunde rädda landet från fattigdom och beroendet av de europeiska främlingarna⁴²⁰.

Vissa skrifter riktade hård kritik mot shahen och hans diktatur. Man kritiserade också mullorna för deras samröre med reaktionära krafter och deras onödiga välfärd, när folket var fattigt och människor svält ihjäl. En del islamister kritiker kritiserade också shahen och ville få honom att återvända till de islamiska traditionerna och sharia. Parallellt med reislamiseringen i Ottomanska riket fortsatte dessa tankar att

⁴²⁰ Adamiyat, 1972, 192; Varahram, s. 193–194.

sprida sig i Teheran. Tanken om pan-islamismen aktualiserades i Iran vid ingången till 1900-talet. Mullorna utmanade både shahen och de moderna intellektuella som kämpade för en sekulär konstitution.

Iranierna kunde komma ut med samhällsdebatter först när den konstitutionella revolutionen slog sönder censurapparaten. Trots skillnader skapade de folkliga konstitutionerna i båda rikena förutsättningar för uppkomst av skrifter, böcker och tidskrifter om olika samhällsfrågor, men dessa olika censurer fortsatte även under kommande tider och skapade olika konsekvenser i Iran och Turkiet.

Organiseringen av byråkratin

I Europa upprättades parallellt med den sociala och ekonomiska utvecklingen en ny byråkrati med folkliga uppgifter. Byråkratin befriade sig så småningom från feodalherrarnas kontroll och byggdes på rättsliga grunder. Statsanställda fick inte längre sin lön från feodalherrarnas egna egendomar utan från statskassan. De valdes också på professionella och rationella grunder i stället för som gammalt efter feodalherrarnas personliga intressen. Den nya byråkratin skulle också tillgodose medborgarnas behov och förtjäna deras tillit. Denna förändring var en konsekvens av samhällsförändringen från feodalism till kapitalism. Den medförde en grundläggande förändring av den gamla makt- och arbetsfördelningen, något som vidare främjade utvecklingen av det europeiska samhället. Processen skapade grunderna för uppkomsten av nya folkliga offentliga sektorer som styrdes av demokratiska och folkvalda personer och statsmän. Detta gjorde den nya byråkratin till en viktig del av moderniseringen och samhällsutvecklingen.

Redan i början av 1800-talet började ottomanerna att omorganisera sina statliga institutioner. Inom ramen för de byråkratiska förändringarna upprättade ottomanerna Jordbruks- och handelsrådet (*Tarım ve Ticaret Konseyi*) i slutet av Selims tid. Institutionen skulle styra jordbruket till att tillverka kommersiella produkter. Iranierna skulle få vänta fram till 1860-talet innan de kunde upprätta en församling som hade i uppgift att främja industrin och handeln⁴²¹. De kunde inte heller då genomföra kommersiella planer för sina jordbruksprodukter.

⁴²¹ Mokhber, s. 102.

Under 1830-talet genomfördes nya förändringar i den ottomanska byråkratin, och en del av de statliga institutionerna fick en ny status som motsvarade ministerier i Europa. År 1836 omorganiserades den statliga styrande organisationen Sadre Kethüdalığı (Högsta styrelsen) till Umur-u Mülkiye Nezaret-i (Tillsynen av landet) och därefter till Nazaret-i Dahiliye (Inrikesstyrelsen, inrikesdepartementet). Samma år omorganiserades utrikesdepartementet Nezaret-i Hariciye och justitiedepartementet Nezaret-i Deavi. År 1838 omorganiserades skatteministeriet Nezaret-i Umur-u Maliye (Skattestyrelsen). Därefter upprättades olika organisationer som hade i uppdrag att ta hand om handel och jordbruk. Premiärministern liksom statsdepartementet fick ökade maktbefogenheter och sultanens makt begränsades markant. Detta år upprättades olika lagstiftande organ som statsdepartementet Meclis-i Vükelayı, civildepartementet Dar-i Şura-yi bab-i Ali, militärdepartementet Dar-i Şura-yi Askeri och justitierådet Meclis-i Vala-yi Ahkam-i Adliye⁴²².

Omorganiseringen av den iranska byråkratin började tidigt, i början av 1820-talet, men processen utvecklades inte i samma takt som i Ottomanska riket. Det tog flera decennier innan förändringarna i Iran motsvarade den ottomanska byråkratiska omorganiseringen under 1830-talet.

Den första arbetsfördelningen inom ministerrådet i Iran började 1823. Behovet av nya tjänster fick shahen att dela den administrativa makten i fyra ministerier, utrikesministeriet, inrikesdepartementet, skatteministeriet och det allmänt inriktade departementet. Statsdepartementet utgjordes av *sad-razamen* och fyra vesirer. De valdes samtliga av shahen⁴²³. Förändringarna lades ner fram till mitten av seklet, för att

⁴²² Akşin, s. 116; Nateg 1990, s. 140.

⁴²³ Adamiyat, 1992, s. 90.

återupptas av den reformvänlige premiärministern Amir Kabir 1848.

Amir Kabir försökte under sin korta tid reformera hovet och omorganisera den ringa statliga byråkratin. Denna betraktades som shahens privata egendom och organiserades och administrerades efter hans egna intressen. Iranska byråkrater delades då också in i två intressegrupper, en pro-rysk och en pro-engelsk. Shahens släktingar inklusive hans moder blandade sig i statens arbete och qadjar-prinsar och nomadhövdingar delade makten inom sina egna territorier.

Detta ledde till att den reformvänlige premiärministern genom sina reformer inom byråkratin inte bara stod emot stormakternas och qadjar-prinsarnas intressen. Hans reformer ansågs också vara en direkt inblandning i shahens egen maktsfär. Därför skapade hans reformer misstankar om att hans ambition var att minska shahens makt. Amir Kabir avskedades av den misstänksamme qadjar-shahen Naseraddin 1852 och straffades kort därefter för sina reformer.

År 1858 genomfördes en ny arbetsfördelning i den iranska regeringen och nya statsdepartement och ministerier upprättades. De nya departementen var justitiedepartementet, inrikesdepartementet, skattedepartementet, handelsdepartementet och donationsdepartementet (Ogaf). Alla dessa ämbeten hade sitt ursprung i gamla uppgifter som tidigare var koncentrerade hos premiärministern eller de andra ministrarna⁴²⁴. År 1872 upprättades två nya ämbeten, vetenskapsministeriet och handels- och industridepartementet. De skulle ägna sig åt helt nya uppgifter och behov som hade uppstått med moderniseringen. Statsdepartementet bestående av premiärministern och de andra ministrarna fick samtidigt möjlighet att stifta lagar. Lagarna skulle träda i kraft sedan

⁴²⁴ Adamiyet, 1972, s. 54; Varahram, s. 91–92.

shahen hade godkänt dem⁴²⁵. Detta påminde också om reformerna inom den ottomanska byråkratin under 1830-talet.

År 1881 ökades antalet iranska statsdepartementen igen, denna gång under nya namn som tjänstgöringsministeriet, donations- och postministeriet, jordbruks- och handelsministeriet, telegraf- och malmministeriet samt publikations- och översättningsbyrå⁴²⁶. De flesta av dessa nya benämningar representerade de nya tjänster och behov som aktualiserades under förändringen av situationen i landet.

Moderniseringen av byråkratin och dess nya arbetsfördelning innebar dock inte att byråkratin befriade sig från shahens makt och vilja. ”Den iranska byråkratin levde under hela moderniseringsperioden under shahens förmyndarskap. Byråkratin sågs som shahens personliga egendom och han kunde bestämma om vilken förändring som helst utan att behöva följa några regler”⁴²⁷. Statliga ämbeten och karriärer såldes och hyrdes ut av Qadjar-shahens korrumperade omgivning vid hovet till dem som betalade bäst. Släktrationerna med de centrala aktörerna liksom förhållandena med den ena eller den andra stormakten spelade också en central roll. Man upplät de viktiga tjänsteämbetena i regionerna på arrende eller gav dem som belöning till de personer som förtjänade shahens, hovets eller andra makthavares tillit. Arrendeavgiftens storlek eller den årliga skatten beräknades efter det gamla produktions- och arrendesystemet *tiyul*, där shahens räknades som landets ägare. Han kunde i princip återta den privata egendomen och skänka den till någon annan.

Tvärt emot detta byggde byråkratin i Ottomanska riket under samma period på rättsliga regler. Byråkratin i det ottomanska

⁴²⁵ Adamiyet, 1972, s. 55; Varahram, s. 92.

⁴²⁶ Adamiyet, 1972, s. 91.

⁴²⁷ Akyol, s. 184.

samhället var i början av 1800-talet befriad från sultanens personliga kontroll. Carter V. Findely⁴²⁸ delar in förändringen av byråkratin i Ottomanska riket i fyra huvudperioder:

1. Den ottomanska byråkratins födelseperiod 1300–1350.
2. Utvecklingsperioden 1350–1600. Under denna period upprättades militärstyrkan *Kapikulu* och en ny organisation för insamlingen av skatter. Det muslimska ledarskapet omorganiserades under sultanens ledarskap och byråkratin utvecklades.
3. Sammanbrottet 1600–1789. Under denna period upplevde både statsmakten och byråkratin en långvarig maktförlust.
4. Utvecklingen av byråkratin resulterade i en rättslig och rationell organisation från och med 1789. Detta innebar samtidigt en sekularisering av statsmakten. Byråkratin och statstjänstemännen var inte längre sultanens egendom⁴²⁹.

Findelys periodiska uppdelning, liksom Max Webers tankar om att sultanens auktoritet och hans regim byggde på hans absoluta makt, kritiserar från olika håll. Den turkiske historikern Halil Inalcik har visat att processen för sultanens envælde och fadersarv över byråkratin hade brutits under flera perioder även före Selim III⁴³⁰. ”Många hävdar också att byråkratin i Ottomanska riket kunde försvara sitt relativa oberoende redan när den styrdes av sultanens egna intressen. Sultanen kunde sällan agera tyrann och hans auktoritet kontrollerades ofta av vissa traditionella regler och moraliska gränser. Byråkratin kunde försvara de traditionella och moraliska reglerna mot sultanens vilja även om detta inte kunde göras under vissa perioder och regeringar⁴³¹. Sultanen kunde å ena sidan kontrollera byråkraterna och bestraffade de högst uppsatta tjänstemännen. Han kunde bestämma över hela

⁴²⁸ Findely, s. 37; Akyol, s. 181–182.

⁴²⁹ Findely, s. 37–38.

⁴³⁰ Akyol, s. 183.

⁴³¹ Inalcik, s. 114–121.

statsmakten, men å andra sidan kunde vesirerna avsätta honom från makten och döma honom till döden, när han överskred de traditionella gränserna.

Processen fick en ny början från slutet av 1700-talet och nådde sin kulmen 1807 då den ottomanska byråkratin kunde erhålla sin självständighet gentemot sultanen. Den nya byråkratin byggde därefter på regler och lagstiftning istället för på sultanens vilja. Byråkraterna och tjänstemännen valdes på grund av sin professionella kompetens⁴³².

Byråkratin i Iran var beroende av shaherna och räknades enligt det gamla persisk-iranska kulturarvet som deras personliga egendom under hela moderniseringstiden. Iranierna kunde aldrig, varken under Safavi- eller Qadjar-dynastin, bygga upp och organisera en byråkrati som kunde vila på rättsliga grunder. Traditionen fortsatte under kommande tider, såväl under Pahlavi-dynastin som senare under islamisternas regeringstid.

Regeringen i Ottomanska riket bestod länge av en mäktig och professionell organisation av byråkrater som då och då kunde bestämma över sultanen. ”Staten i Ottomanska riket utvidgade sin makt över hela samhället och samhällsinstitutionerna. Den tog också över de religiösa uppgifterna”⁴³³. *Sadrizam* och vesirerna hade sedan länge betraktats som statens och inte sultanens anställda⁴³⁴. De tog order av sultanen, men de kände också lojalitet gentemot statens traditioner⁴³⁵. Detta ledde till att den byråkratiska gruppen i Ottomanska riket och utvecklades till en elitgrupp, ett privilegierat samhällsskikt, redan innan reformperioden på 1800-talet. Det ottomanska byråkratiska samhällsskiktet lyckades genom sin relativa

⁴³² Akyol, s. 183.

⁴³³ Yasar, s. 73.

⁴³⁴ Kunt, s. 25.

⁴³⁵ Ahmad, s. 25; Akyol, s. 183, 186.

oavhängighet gentemot sultanen genomföra reformerna och ersätta avsaknaden av borgarklass, även om de då och då hindrades av sultanen.

Iranska byråkrater misslyckade med den nya klassbildningen. De kunde inte ta ställning för genomförandet av moderniseringen ens vid ingången till 1900-talet, dvs. ett sekel efter begynnelsen av de militära och civila byråkraternas styrande roll inom moderniseringsprocessen i Ottomanska riket.

Den ottomanska byråkratin ärvde sedan gammalt sultanens religiösa befogenheter och hans rätt att utöva kontroll över de islamiska ledarna. De viktiga tjänstemännen från sadrazamen till vesirerna fortsatte sin kontroll över islamiska ärenden även i början av 1800-talet, då de hanafi-islamiska ledarnas makt hade ökat markant. Byråkratins makt över de islamiska områdena utvecklades parallellt med moderniseringen.

Sultan Mahmuts radikala reformer gav staten möjlighet att ta kontrollen över den islamiska donationen (*vakif*). Dessförinnan utgjorde donationen *ulemas* viktigaste resurs. Mahmuts reformer genomfördes dock inte i sin helhet på grund av sultanens nära band med *şeyhülislam* och *ulema*, men han lyckades ändå med att utvidga statens kontroll över donationen som enligt traditionerna togs om hand av det islamiska etablissemanget. Donationsbanken Vakıf Bankası upprättades för att förvalta inkomsterna av donationen⁴³⁶.

Tanzimat-reformen innebar också en ny organisering av byråkratin på olika militära, rättsliga och ekonomiska nivåer och resulterade i uppkomsten av en suverän stat som snarare byggde på regler och lagar än på sultanens envælde. *Tanzimat* medförde en ny metod för makt- och arbetsfördelning som innebar en konstitutionell förändring i den ottomanska

⁴³⁶ Lewis, s. 89–92; Palmer, s. 104.

statsapparaten⁴³⁷. Detta inträffade långt innan de formella konstitutionella förändringarna under 1876 och 1908.

Processen var helt annorlunda i Iran. Kontrollen av donationer kunde inte förverkligas förrän under 1930-talet. Byråkratin ärvde inte heller shahens befogenheter inom det islamiska området. Mullorna kunde även befria sig från shahens kontroll parallellt med utvecklingen av moderniseringen under andra hälften av 1800-talet, medan byråkratins makt minskade i förhållande till shahen och de islamiska ledarna. Moderniseringsprocessen i Iran hade en motsatt verkan på relationerna mellan statstjänstemännen shahen och de shia-islamiska mullorna. Parallellt med moderniseringsprocessen förlorade shahen och hans byråkrati sin auktoritet gentemot de islamiska ledarna.

Den byråkratiska framgången gav den ottomanska staten möjlighet att genomföra flera omorganiseringar inom statsapparaten. De byråkratiska reformerna utvidgade sig så småningom till andra sociala och ekonomiska områden och gav staten möjlighet att spela rollen som moderniserings budbärare. Ottomanerna avskaffade det gamla produktions-sättet och arrendesystemet systemet *timar* år 1831 och genomförde ett nytt system, *iltizam*. Motsvarande arrendesystem i Iran (*tiyul*) avskaffades inte förrän på 1930-talet.

Redan under de byråkratiska reformerna 1838 betalades lönen till de utvalda ottomanska tjänstemännen direkt från statskassan istället för som tidigare genom jordägarnas inkomster och affärsmännens donationer⁴³⁸. År 1849 upprättades ett beslutsfattande organ, Meclisi Umumi, för att åtgärda korruptionen bland de statsanställda. Man beslutade att

⁴³⁷ Özüerman, s. 18, 19.

⁴³⁸ Akşin, s. 116.

alla statsanställda skulle svära vid Koranen att de inte skulle begå lagbrott. Det hade symboliskt betydelse att sultanen var den förste som svor eden⁴³⁹. Iranierna fick vänta till början av 1900-talet för att få uppleva den första förändringen i relationerna inom statsapparaten, men denna fick varken shahen eller den härskande ayatollan att se sig som statsanställd och ansvarig.

Skillnaden lade grunden för organisering av olika utvecklingsmodeller som genomfördes av den moderna byråkratin i dessa länder i början av 1920-talet. Den nya byråkratin under kemalismen i Turkiet ärvde den mäktiga och professionella ottomanska byråkratin. Den hade också ambitionen att göra sig så oavhängig som möjligt. Staten kallades för *Devlet Baba* (den faderliga staten) och motsvarade den patriarkaliska heliga makten i samhället.

Iranierna ärvde shahernas envælde och deras rätt att härska och använda byråkratin som sin egendom⁴⁴⁰. Detta visade sig under såväl Pahlavi-dynastin som under den islamiska Khomeini-regimen och dess arvtagare. Dessa olika traditioner för byråkratins organisering och makt- och arbetsfördelning präglade inte bara statens roll inom ottomanska och iranska moderniseringsarbeten på 1800-talet utan satte också sina spår på kommande moderniseringsarbeten och deras eventuella framgångar i Iran och Turkiet.

⁴³⁹ Bayrak, s. 107.

⁴⁴⁰ Akyol, s. 294.

Reformer i rättstraditionen

I Ottomanska riket minskade *ulemas* makt och inflytande parallellt med minskningen av statens makt gentemot utländska makter. *Ulemas* makt reducerades inte när statsmakten omorganiserades. Byråkraterna och statsmakten genomförde reformer inom olika områden, inom militären (*ordu*), byråkratin (*kalamiye*) och juridiken (*hukuk*). Detta minskade ännu mer *ulemas* traditionella inflytande i dessa institutioner. Byråkraterna kunde fortsätta sitt tidigare ledarskap baserat på islamiska och sedvanliga rättstraditioner och driva fram reformerna utan att tillfråga *ulema*⁴⁴¹. Det ottomanska rättssystemet byggde på den hanafi-islamiska rättstraditionen. Denna tradition gav stort utrymme för både ”det aktuella behovet” och ”statsmaktens inflytande”. Tack vare bl.a. den hanafi-islamiska lärans roll kunde Ottomanska riket bli den enda muslimska stat som klarade av att reformera sitt islamiskt baserade rättssystem⁴⁴².

Under genomförandet av *tanzimat* kunde man upplösa de gamla traditionerna genom att använda de europeiska lagstiftningarna. Ottomanerna färdigställde lagstiftningen om handeln i början av andra hälften av 1800-talet. Lagstiftningen byggde på medborgarnas rätt och de grundläggande sekulära principer som den utvalda franska lagstiftningen innehöll. År 1858 instiftades brottsbalken och en del av den dominerade islamiska rättstraditionen förlorade sin giltighet. Denna lagstiftning kompletterades därefter med lagstiftningen om domstolarna 1861. År 1868 stiftades nya lagar om handeln och mellan 1869 och 1879 skrevs en ny civillag⁴⁴³.

⁴⁴¹ Akyol, s. 152.

⁴⁴² Inalcik, 1998, s. 232.

⁴⁴³ Akyol, s. 197, 198.

Processen nådde sin kulmen på 1870-talet, då det rättsliga lagförslaget *macelle* trädde i kraft. Lagförslaget innehöll paragrafer som inte bara grundades på den moderna rättsvetenskapen utan också på den nya tidens ”aktuella behov” och medborgarnas europeiskt orienterade rättigheter. Juristen och reformisten Cevdet Pascha stod bakom lagskrivningen. Han grundade nya domstolar, Nizamiye Mehkemeleri, på medborgarnas sekulära rättigheter⁴⁴⁴. Denna rättsliga förändring sågs av många som ett resultat av den relativt liberala hanafi-skolans öppenhet mot den europeiska sekulariseringen⁴⁴⁵.

Cevdet Pascha hade motiverat den sekulära lagstiftningen genom att hänvisa till statens rättigheter inom den hanafi-islamiska läran. Hans initiativ att förklara den religiösa rättstraditionen betraktades inte som en felaktig inblandning i den islamiska vetenskapskårens område och möttes inte heller av islamisternas seriösa motstånd⁴⁴⁶. Cevdet Paschas nya domstolar upprättades i hela riket och begränsade de islamiska domstolarnas tidigare giltighet. Denna utveckling gjorde att hela rättssystemet i Ottomanska riket moderniserades redan under ottomanernas tid. De islamiska domstolarna, sharia-domstolarna, fick då ägna sig åt fall rörande individen och familjen⁴⁴⁷, under Sultan Abdülhamits re-islamiseringsprocess.

Minskningen av ulemas makt och inflytande försvagade inte de islamiska grunderna, då byråkratin tog över rätten att försvara och utveckla dessa utifrån aktuella behov. Detta kastade *ulema* ännu längre ut i marginalen av religiösa bestämmelser.

⁴⁴⁴ Akyol, s. 195.

⁴⁴⁵ Schacht, s. 91.

⁴⁴⁶ Akyol, s. 195.

⁴⁴⁷ Akyol, s. 196.

De islamiska ledarnas maktbefogenheter i Iran ökade under hela 1800-talet. De kunde inte bara begränsa uppbyggandet av de nya statliga domstolarna, utan kunde också utvidga sharia-domstolarnas inflytande och områden. Staten tilläts inte reformera och modernisera det gamla rättssystemet, men mullorna nöjde sig inte med detta. De fick staten att gå med på islamisering av de rättstraditioner som enligt det iranska kulturarvet togs om hand av staten. Därför gav förändringarna i rättssystemet i Iran de traditionsbundna shia-islamiska domstolarna än större makt och befogenheter⁴⁴⁸.

Dessa olika processer byggde framför allt på olika islamiska läror i dessa riken och shia- och sunni-islams olika syn på förhållandet till statsmakten och rättstraditionen. Den hanafi-islamiska ledningen i Ottomanska riket respekterade enligt Koranen statsmaktens religiöst legitimerade auktoritet, *ul-ul-amr*. Enligt dem ägde staten rätt att leda folket och stifta lagar, medan shiiterna i Iran vägrade ge qadjarernas statsmakt en religiös legitimitet. Enligt dem tillhörde rätten att styra det muslimska samhället den *tolfte imamen* och hans budbärare. Dessa skilda läror fick större betydelse särskilt när ökningen av de shia-islamiska mullornas maktbefogenhet gav dem möjlighet att offentligt presentera sig som *den tolfte Imamens* ”andliga budbärare”, och senare även som hans ”andliga och världsliga budbärare”. De shiitiska ledarna ansåg att man inte ägde rätten att stifta eller skriva ner lagar. Detta skulle strida mot sharia och dess legitimitet. Koranen och sharia betraktades som heliga lagböcker och mullorna kunde tolka de heliga traditionerna och komplettera dem med sina *fatwor*. De skilda religiösa strukturerna gjorde att ottomanerna kunde fortsätta stifta vidare nya moderna och även också relativt sekulära lagar, medan iranierna förlorade hela seklet fram till 1920-talet i väntan på att få börja gå samma väg som ottomanerna.

⁴⁴⁸ Momen, 1995, s. 168, 191; Akyol, s. 196.

Ottomanernas lagstiftning under och efter 1870-talet var så framgångsrik att den tillsammans med den schweiziska lagstiftningen utgjorde grunden för de sekulära lagstiftningarna under kemalismen. I Iran försökte man 1880 stifta motsvarande lagar, men det lyckades inte. Det avbrytna arbetet togs upp igen 1899 efter shahens resa till Europa, men misslyckades åter. De skilda islamiska och rättsliga traditionerna och processerna, liksom iraniernas misslyckande att genomföra rättsliga reformer under 1800-talet, fick förödande konsekvenser⁴⁴⁹. Den lade också grunden för Kemals sekulära lagstiftning i Turkiet och Pahlavis halv-sekulära och halvislamiska lagstiftning i Iran.

⁴⁴⁹ Akyol, s. 197; Varahram, s. 103.

Ledarnas resor och kontakter

Resor till europeiska länder påverkade moderniseringen i ottomanska riket och Iran under andra hälften av 1800-talet. Det var första gången som sultanen och shahen besökte andra länder och kontinenter utan att föra krig. Resorna visade också de muslimska ledarnas nyfikenhet och deras intresse av att förstå grunderna för Västeuropas framgångar. Resorna var också ett tydligt tecken på reformisternas ökade inflytande. Dessa ville få regenterna att upptäcka den nya världen med egna ögon. Detta skulle enligt deras och de reformvänliga statsmännens förhoppningar öppna vägen för ett mer djupgående moderniseringsarbete i landet. Resorna symboliserade också den nya politiska relationen mellan väst och öst. Ledarna kunde nu besöka varandra över de nationella och kulturella gränserna. De kunde lära känna varandra utan att hindras av gamla fördomar och förrätter.

Enligt européernas synsätt var skillnaden mellan den ottomanske sultanen och den iranske shahen mycket stor. Sultanen ansågs vara en av Europas viktiga statsledare. Ottomanerna hade en långvarig kontakt med västeuropéerna bakom sig, medan shahen varken var en europeisk ledare eller en stor maktbärande. Han delade inte heller den gemensamma historien med ledarna i Europa.

Båda regenterna symboliserade den islamiska makten, men även här var den iranska shahens roll mycket mindre väsentlig. Båda ledarna representerade ett land som mer eller mindre stod under de nya stormakternas militära, politiska och ekonomiska kontroll. Sultanen hade tvingats erkänna de europeiska stormakternas överlägsenhet i sitt territorium, medan shahen inte längre sågs som en oavhängig kung i ett självständigt land. Sultanen hade alltså ett större politiskt och ekonomiskt spelrum än shahen.

Båda regenterna besökte Tyskland med stor nyfikenhet och respekt. Tyskarna hade ännu inte skaffat sig inflytande i dessa länder. Tyskland betraktades också som en ny nation som hade klarat av att stå på egna ben utan att bli fångad av de koloniala makterna. Kontakten med tyskarna kunde lära iranierna och ottomanerna att befria sig från den koloniala och imperialistiska kontrollen. Samverkan med tyskarna kunde också bidra till rikenas utveckling. Samtidigt ville shahen och sultanen lära känna engelsmännens framgångar på militära och ekonomiska områden. De ville också uppleva det moderna livet på slotten i Paris.

År 1867 åkte sultan Abdülaziz till Europa för att besöka världsutställningen i Paris. Han besökte också kejsaren av Österrike och drottningen av England och mottogs av henne med en stor ceremoni i London. Där åkte han med tåget och besökte marinen. Hans familj, däribland sonen och kronprinsen, Abdülhamit, följde med honom. Det ottomanska hovets isolering var nu bruten. Resan ökade sultanens intresse för att bygga nya slott och använda de europeiska arkitektoniska stilarna. Han påverkades djupt av byggandet av krigsfartyg i England och beställde några fartyg. Han upplevde också de möjligheter som järnvägarna kunde skapa. Sultanen satsade därefter på att bygga järnvägar i sitt land. Det första tåget började rulla i Istanbul efter bara några år, nämligen 1873⁴⁵⁰.

Efter sultanens resa till Europa besökte brodern till den japanske kejsaren de europeiska länderna. Därefter var det den iranske shahens tur. Idén om resan framlades i Iran av Sepahsalar. Denne försökte uppmuntra Naseraddin att resa till Europa för att med egna ögon se framgångarna i de europeiska länderna. Man hade förskönade bilder av den ”civiliserade

⁴⁵⁰ Issawi, 1982, s. 27; Palme, s. 153–154.

världen” och den ”vetenskapliga och industriella kontinenten”. Förväntningarna var alltså alltför stora.

Resan skulle bygga nya förbindelser mellan Iran och Europa. Den skulle resultera i erkännandet av Iran som en viktig medlem av världssamfundet och befria landet från sin djupa isolering. Det förväntades också att resan skulle skapa vänskap mellan shahen och ledarna i Europa⁴⁵¹. Alla iranska modernister var nu överens om shahens resa till Europa. Premiärministern uppmanade shahen att stå emot de motståndare som ville förhindra den. Den kontroversielle modernisten Mirza Malkam Khan åkte 1872 till Europa för att förbereda shahens besök. Shahen ville dock finna stöd för sin resa i Koranen. Han ändrade sitt beslut om resan till Europa när det förutspåddes att resan inte skulle bli en framgång, men den reformvänlige premiärministern satsade på att övertyga honom att resan skulle vara fylld av glada överraskningar. Han hoppades att resan skulle ändra shahens politik och hans sätt att organisera det politiska systemet. Man hoppades också på shahens godkännande av en grundlag.

Den omtalade resan ägde rum 1873 och Ryssland, Tyskland, Belgien, England, Frankrike, Schweiz, Italien och Österrike besöktes. Shahen och hans medhjälpare återvände via Ottomanska riket och Azerbajdzjan till Iran. Fabriker och militäranläggningar och en del sociala institutioner fanns bland de besökta institutionerna. Shahen besökte parlamenten i Tyskland, England och Frankrike. I Tyskland deltog han i diskussionen om Bismarcks försvar av regeringens utvecklingsplan. I England väckte diskussionen mellan parlamentens majoritet och minoritet shahens och hans medresenärers intresse. Trots allt detta gav resan inga resultat vad gällde genomförandet av strukturella reformer i landet eller i

⁴⁵¹ Adamiyat, 1972, s. 261.

samband med förhållandena mellan Iran och de europeiska länderna⁴⁵².

De konservativa aktörerna i Teheran utnyttjade shahens frånvaro och bestämde sig gemensamt för att stå emot den reformvänlige premiärministern som enligt dem bar ansvaret för resan. De skrev ett brev i vilket de bad shahen att avskeda premiärministern. Det kollektiva yttrandet skrämde shahen och fick honom att avskeda premiärministern när han anlände till Kaspiska havet. Shahen bjöd senare in den avskedade premiärministern till Teheran och använde honom som rådgivare i olika statliga frågor, men han hade genom avskedandet signalerat att han inte skulle gå med på några radikala reformer. Han ville inte vända de konservativa inhemska och utländska allianserna ryggen.

Naseraddin åkte än en gång till Europa 1878⁴⁵³, men denna resa resulterade inte heller i någon förändring och förbättring, varken i det nedbrutna politiska systemet eller på de ekonomiska och teknologiska områdena. Shahen sålde en del koncessioner och fick landet att träda ännu djupare in i ett imperialistiskt förhållande.

Naseraddins efterträdare, Muzaffaraddin shah, besökte de europeiska länderna 1901⁴⁵⁴. Resan finansierades som de föregående av nya utländska lån och nya avtal om monopolrätter. Muzaffaraddin gav några år efter resan order om godkännandet av den första iranska konstitutionen. Det går inte att fastställa hur mycket resan till Europa och kontakten med de demokratiska och parlamentariska systemen påverkade hans avgörande beslut.

⁴⁵² Adamiyet, 1972, s. 276–277.

⁴⁵³ Bayrak, s. 118; Lambton, 1996, s. 266.

⁴⁵⁴ Bayrak, s. 122.

Den ottomanske sultanen besöktes av europeiska kungar och kronprinsar, så ej den iranske shahen. Resorna till Istanbul och sammanträffandena med sultanen och hans omgivning var viktiga, särskilt när resenärerna var representanter för respekterade industriländer. Detta ökade resenärernas påverkan på sultanens levnadssätt och hans syn på maktförhållandena i landet. ”Besöken ändrade också de gamla traditionerna inom hovet och regeringsarbetet. År 1859 besökte den belgiske kungen Léopold II Istanbul”⁴⁵⁵.

År 1862 åkte den engelske kronprinsen Edvard VII till Istanbul. Han besökte staden en andra och tredje gång 1868 respektive 1873⁴⁵⁶. År 1868 besökte den franska drottningen Eugénie och året därpå den österrikiske kejsaren Franz Joseph huvudstaden och stannade där som sultanens gäster⁴⁵⁷.

År 1878 besökte den nya världens representant, USA:s president Grant, Istanbul⁴⁵⁸ och 1885 åkte den svenske kungen Oskar II och den engelske prinsen Albert samt den japanske generalen Akihito till den ottomanska huvudstaden⁴⁵⁹. Den tyske kejsaren Vilhelm II besökte också huvudstaden och mottogs vid en stor ceremoni av sultanen 1889. Han besökte denne ytterligare två gånger, 1898 och 1917⁴⁶⁰.

Ottomanerna blev från mitten av 1800-talet mål för européernas täta besök. Många bosatte sig också i huvudstaden under en längre tid. Deras antal i Istanbul ökade så mycket att man ändrade bosättningsplanerna efter deras behov. Redan under 1860-talet uppstod bostadsområden bebodda endast av europeiska medborgare.

⁴⁵⁵ Bayrak, s. 111.

⁴⁵⁶ Bayrak, s. 113.

⁴⁵⁷ Bayrak, s. 117.

⁴⁵⁸ Bayrak, s. 122.

⁴⁵⁹ Bayrak, s. 123.

⁴⁶⁰ Bayrak, s. 124.

De täta kontakterna och västeuropéernas bosättning i huvudstaden ändrade det lokala levnadssättet i sådan utsträckning att kultur- och vardagslivet i den ottomanska huvudstaden under de senare decennierna av seklet delades i två livsstilar, en europeisk *ala-franga* och en turkisk *ala-turka*.

Antalet européer i Iran var under hela seklet mycket begränsat. De uppgick i början av andra hälften av 1800-talet endast till 150 personer. Deras antal ökade dock, men översteg inte 900 under 1890-talet och 1 000 vid sekelskiftet⁴⁶¹. Antalet icke-muslimska invånare i Teheran var också mycket litet och kunde inte jämföras med de stora kristna och judiska grupperna i den ottomanska huvudstaden. Detta begränsade Teherans shia-muslimska invånares möjligheter att bygga nära kontakter med det moderna och europeiskt orienterade levnadssättet.

⁴⁶¹ Lambton, 1996, s. 271.

Den moderna kommunikationen

Ett nytt kommunikationssystem skapades i Europa parallellt med moderniseringen och var ett av de viktigaste moderna framstegen. Ottomanerna satsade under hela moderniserings-tiden på 1800-talet på att bygga vägar och göra det möjligt att transportera varor och produkter. Detta skulle underlätta handeln och ge det kommersiella utbytet med Europa nytt liv. Iranierna skulle få vänta till 1920-talet innan de kunde börja vägbyggandet i landet.

År 1820 ankrade den första ångbåten i hamnen Galata i Istanbul. Mahmut II köpte omedelbart båten av den engelske ägaren. Han betalade också båtens anställda för att lära ut sina kunskaper till de lokala arbetarna. År 1837 började ångbåtar från England och Österrike och därefter från Ryssland, Italien och Grekland transportera människor och varor mellan Istanbul och europeiska länder⁴⁶². Detta stärkte utvecklingen av handeln. Sultan Mahmuts försök att frakta varor med ottomanska ångbåtar förverkligades dock inte förrän fem år efter hans död 1839⁴⁶³. År 1843 började resekontoret Fevaidi Osmaniye (Ottomanska tjänsten) arrangera dagliga resor mellan bostadsområdet Kadıköy och öarna kring Istanbul. År 1844 började den första ångbåten trafikera Istanbul och de närliggande städerna⁴⁶⁴.

Samtidigt saknade iranierna till och med vägar. ”De första vägarna började byggas under 1870-talet och framåt. De var korta och slutade i Teheran och vissa storstäder⁴⁶⁵. Iranierna

⁴⁶² Issawi, 1980, s. 161; Palmer, s. 105.

⁴⁶³ Bayrak, s. 103.

⁴⁶⁴ Bayrak, s. 103.

⁴⁶⁵ Lambton, 1996, s. 272.

skulle först långt in på 1900-talet utveckla kommunikationsmedlen till havs.

Under Krimkriget mellan Ryssland och Ottomanska riket (1853–1856) hjälpte England och Frankrike till vid byggandet av en elektronisk telegraf mellan Istanbul och huvudstäderna i Västeuropa. År 1855 öppnades det första telegrafcentret i Istanbul⁴⁶⁶. Fem år senare utvecklades telegrafförbindelser mellan Istanbul och de viktiga städerna på Balkan och i Asien. Detta ledde till att den ottomanska centralmakten förbättrade sin kontroll över avlägsna regioner. Användandet av den nya tekniken skapade också ett nytt förhållande mellan huvudstaden och avlägsna städer inom riket⁴⁶⁷.

År 1862 började uppbyggandet av telegrafsystemet mellan Indien och England. Iranierna fick möjlighet att använda telegrafförbindelsen 1865⁴⁶⁸. De beslutade 1874 att bygga ett telegrafnät mellan olika regioner i landet. Ottomanerna kunde börja använda den första telefonförbindelsen i Istanbul 1881, dvs. två år efter telefonens uppfinnande⁴⁶⁹.

Sultan Mahmut II upprättade en modern postförbindelse mellan Istanbul och de näraliggande städerna. År 1840 grundades det första postkontoret, Posthane-i Amire, i Istanbul⁴⁷⁰. Detta kunde dock inte utvidgas till rikets alla delar förrän nya järnvägar hade byggts⁴⁷¹.

Iranierna hade lång erfarenhet av att organisera postförbindelser i landet. De klarade detta redan under 1600-talet,

⁴⁶⁶ Bayrak, s. 109.

⁴⁶⁷ Palmer, s. 147.

⁴⁶⁸ Lambton, 1996, s. 273.

⁴⁶⁹ Bayrak, s. 122.

⁴⁷⁰ Bayrak, s. 103.

⁴⁷¹ Palmer, s. 104–105.

men den föregående erfarenheten hjälpte dem inte att upprätta postverksamhet under den nya tiden förrän 1849. Dock trädde den första europeisk orienterade postförbindelsen i kraft först 1874. Då trycktes också de första frimärkena i Iran med hjälp av europeiska experter. Sex år senare upprättades postministeriet⁴⁷².

År 1856 började byggandet av en järnväg från staden Varna i Bulgarien vilken fortsatte till södra Anatolien. Detta gav ottomanerna möjlighet att exportera jordbruksprodukter till Europa. Sultanens resa till Europa 1867 påskyndade byggandet av järnvägen. Samma år öppnade engelsmännen järnvägen Izmir-Aydın för allmänt bruk. Det första tåget började rulla i Istanbul 1873, från stationen Haydar Pascha till staden Izmit, en sträcka på 80 kilometer. Järnvägen hade byggts av fransmännen. Då fanns det också en annan järnväg mellan södra Marmarasjön och staden Basra i dagens Irak⁴⁷³. Tyskarna visade samtidigt intresse för att bygga järnvägen i Anatolien⁴⁷⁴.

År 1888 nådde det första tåget från Västeuropa Istanbul. Det startade i Paris och färdades under tre dagar via München, Wien, Budapest och Belgrad. Resandet med tåg och uppbyggandet av hotellet Pere Palas Oteli i Istanbul gav turister från Västeuropa möjlighet att besöka huvudstaden allt oftare. De nya kommunikationerna understödde också utvecklingen av handeln med Europa⁴⁷⁵. Två år senare öppnades tågstationen i Sirkeci i Istanbul för att användas för tågresor mellan Istanbul och Europa⁴⁷⁶.

⁴⁷² Adamiyet, 1972, s. 455; Hasanbeygi, s. 225–228.

⁴⁷³ Bayrak, s. 117; Palmer, s. 153.

⁴⁷⁴ Palmer, s. 154.

⁴⁷⁵ Palmer, s. 192.

⁴⁷⁶ Bayrak, s. 124.

År 1882 fick iranierna möjlighet att åka tåg mellan Teheran och en närliggande helig stad, Shahr-e Rey⁴⁷⁷. Iranierna skulle vänta fram Reza Pahlavis tid (1921–1941) för att börja använda den första längre tågförbindelsen mellan Teheran och en hamnstad vid Persiska viken.

⁴⁷⁷ Hasanbeygi, s. 166–167.

Modereformer

Modeförändringar började genomföras i Ottomanska riket redan i början av 1800-talet. Under Selims tid inträffade flera modeförändringar. Man tog t.ex. för första gången på sig kostym. Sultanen klädde sig västeuropeiskt. Utländska diplomater såg dock hans klädmode som mer egyptiskt än europeiskt. Under tiden byttes också de gamla hattarna *sepus* eller *başlık* ut mot den nordafrikanska fezen. Inom kort hade den nya hatten kompletterats med en frackkavaj. Under senare decennier fick den nya ottomanska klädseln i Paris och London namnet *stambouine*. Från 1880-talet och framåt kunde man ofta se ottomanerna klädda i europeiska kläder och föra sig på europeiskt sätt⁴⁷⁸.

Iranierarna började modeförändringen i sin huvudstad sent under 1870-talet, dvs. sju decennier efter sultan Selims klädreformer. Den långa kappan, *gaba*, förändrades till en kort, *sardari*, och de vida byxorna till smala. Ett antal av Teheranborna bar jackor med öppna kragar och använde halsduk. Detta var också en kopiering av modet i Europa.

Resor till Europa och andra kontakter med européer skapade under de sista decennierna av seklet förändringar vid hovet. Naseraddins hustrur som beräknades till flera hundra kvinnor från olika platser och nomadgrupper klädde sig i ett klädmode som designades efter de europeiska ballerinnornas danskläder. Danskläderna hade fångat shahens intresse under hans resor till Europa under 1870-talet. Modet spred sig därefter utanför hovet bland de välbärgade samhällsklasserna i Teheran och i vissa kretsar i andra storstäder⁴⁷⁹ (bild 1).

⁴⁷⁸ Bayrak, s. 99; Palmer, s. 193.

⁴⁷⁹ Hasanbeygi, s. 145–146.

Bild 1

Källa: Hasanbeygi, s.146

Förändringen av kvinnans klädsel efter operaballerinornas kläder visade att moderniseringen under de senare decennierna av 1800-talet började påverka den iranska kvinnans levnadssätt, även om detta i början bara gällde kvinnorna vid hovet och inom de högst uppsatta samhällsgrupperna i Teheran.

Iranierna började spela europeisk musik långt efter turkarna. Ottomanerna deltog i musikfestivaler och europeiska baler som arrangerades i Istanbul under Selims och Mahmuts tid⁴⁸⁰. Motsvarande inträffade i Iran flera decennier in på 1900-talet. I Teheran inrättades den första statliga musikförening som spelade europeiska verk, Andjuman-e Muzikal, under ledning

⁴⁸⁰ Bayrak, s. 99.

av en fransk musiker 1871. Samma år arrangerades den första konserten med europeisk musik.

Under Selims tid gjorde man andra radikala förändringar i de islamiska traditionerna. Man använde sked och gaffel vid matbordet. Man inledde för första gången arbetet med folkräkning i landet. Europeiska ambassadörer, däribland den brittiske, arrangerade baler och statstjänstemän deltog för första gången i dem⁴⁸¹. Sultan Mahmut II började sin radikala modelförändring genom att raka av sig sitt skägg⁴⁸², något som var tabubelagt i den muslimska världen.

År 1840 fick de första balettdansörerna uppträda på scenen i Galatasaray-området i Istanbul⁴⁸³. Efter uppbyggandet av slottet Dolmabahçe 1854 byggdes en teater intill den centrala byggnaden där pjäser och operetter sattes upp. Sultanen var närvarande och utländska ambassadörer inbjöds till föreställningarna⁴⁸⁴. År 1856 deltog sultanen för första gången i balen på den franska ambassaden i Taksim-området⁴⁸⁵. Motsvarande inträffade inte i Iran förrän Pahlavi-dynastin, dvs. i vissa fall ett sekel efter ottomanerna.

Den första filmvisningen för allmänheten i Istanbul ägde rum i en ölkällare 1897⁴⁸⁶ och den första biografen i Teheran inrättades 1904, för att snart tvingas stänga på grund av mullornas och de reaktionära krafternas motstånd⁴⁸⁷. Så sent som under första hälften av 1930-talet fick män spela kvinnorollerna på teatern i Teheran. Klädreformen, den s.k.

⁴⁸¹ Bayrak, s. 99.

⁴⁸² Akşin, s. 114–115.

⁴⁸³ Bayrak, s. 103.

⁴⁸⁴ Bayrak, s. 108.

⁴⁸⁵ Bayrak, s. 109.

⁴⁸⁶ Bayrak, s. 127.

⁴⁸⁷ Hasanbeygi, s. 382.

Azadi-e Zanan (kvinnofriheten) 1937 gav kvinnorna möjlighet att börja uppträda på teaterscenen i staden⁴⁸⁸.

Ottomanerna hade i början på 1800-talet moderna sjukhus och läkarkliniker i Istanbul. De fick också för första gången gratis läkarvård när den första läkarjouren öppnades 1829. År 1845 byggdes det första sjukhuset för fattiga. Sjukhuset Gureba Hastanesi erbjöd gratis vård. Året därpå öppnades ett militär-sjukhus, Gümüşsoyu Askeri Hastanesi⁴⁸⁹.

Det första sjukhuset öppnades i Teheran under Amir Kabirs tid⁴⁹⁰ och det första moderna sjukhuset byggdes 1868 med hjälp av tyskar⁴⁹¹. År 1873 öppnades Mariz-khane-ye Dovleti (Statliga sjukhuset)⁴⁹². Det dröjde innan iranierna kom över sin tveksamhet vad gällde användandet av läkarmottagningar. Det tog också lång tid innan Teheranborna började köpa mediciner från det europeiskt orienterade apoteket i Teheran.

Den första elproducerande fabriken i Teheran började sin verksamhet i början av 1900-talet, men elektricitet intresserade inte invånarna i Teheran. År 1934 uppgick antalet abonnenter i Teheran till elva personer. Tre år senare blev det obligatoriskt för affärerna att abonnera⁴⁹³.

Iraniernas extrema rädsla för att utnyttja de nya framstegen och produkterna demonstrerades också i andra sammanhang. Konservatismen byggde på flera faktorer, däribland den långvariga stagnationen i samhället och de stränga shia-islamiska traditionerna. Dessa faktorer i förhållande till kolonialmakternas intresse att under hela 1800-talet frysa förändringarna i det

⁴⁸⁸ Hasanbeygi, s. 369.

⁴⁸⁹ Bayrak, s. 99, 104–105.

⁴⁹⁰ Adamiyat, 1992, s. 30.

⁴⁹¹ Lambton, 1996, s. 266.

⁴⁹² Hasanbeygi, s. 208–209.

⁴⁹³ Hasanbeygi, s. 220–221.

iranska samhället skapade en ond cirkel som medförde allvarliga förseningar av samhällsutvecklingen. Detta präglade det iranska samhället under kommande tider och skapade allvarliga konsekvenser under moderniseringsförsöken på 1900-talet.

Nya lagstiftande organ

De första lagstiftande upprättades i Istanbul två decennier före motsvarande organ i Teheran. År 1838 infördes nya lagstiftande organisationer. Dessa lagstiftande organ fungerade ofta som rådgivande⁴⁹⁴.

I Iran öppnades Maslahat-khane-i Ammeh (Allmänna Rådet) år 1859. Det var faktiskt inte lagstiftande utan rådgivande inom de frågor som väcktes av shahen. Rådet kunde under sin korta förelå nya lagar och skicka dem till shahen. Shahens godkännande gjorde deras förslag till lag. Medlemmarna av det Allmänna Rådet valdes av shahen, men dörren var öppen för andra medborgares deltagande i debatten. Enligt shahens order inrättades Rådet för att utnyttja människornas visdom, ett nytt uttryck som representerade det nya tänkandet inom den politiska sfären i Iran. Shahen använde också ordet *millet* som motsvarade orden "nation" eller "folk".

Medlemmarna i Rådet kom från olika grupper. En utbildad grupp med fem eller sex personer som hade rest i andra länder varav tre eller fyra som hade besökt Ottomanska riket i diplomatiska ärenden gav rådet en modern utformning. Fem personer hade varit medlemmar i organisationen *Faramush-khaneh* (Glömskans hus), en församling som tycktes ha förbindelse med frimurarorganisationen.

Trots allt gick Rådet samma bittra öde till mötes som alla andra moderna organisationer och personer under Naseraddins tid vid makten. Shahen ändrade sig efter tre år på grund av den konservativa frontens motstånd och stängde 1861 Rådet för alltid. Därefter blåste den reaktionära stormen också bort

⁴⁹⁴ Akşin, s. 116; Nateg, 1990, s. 140.

församlingen Glömskans hus och fryste reformerna under ett decennium fram till år 1870⁴⁹⁵.

Under andra hälften av 1800-talet lämnades flera gånger olika versioner av den första grundlagen och också nya förslag på nödvändig social, ekonomisk och politisk lagstiftning till Qadjar-shahen, men han godkände aldrig förslagen vad gällde skapandet av en lagstiftande organ. Sepahsalar i Iran och Mithat Pascha i Ottomanska riket skrev båda grundlagar på 1870-talet. Sepahsalar lämnade sitt förslag till den iranske shahen 1872 och Medhat Pascha till den ottomanske sultanen 1876. Den ottomanske premiärministerns förslag ledde till upprättandet av den första ottomanska konstitutionen. Det ottomanska parlamentet underhus och överhus öppnades och grundlagen stiftades 1876, medan den iranske premiärministerns förslag inte ens mottogs av shahen som ett seriöst lagförslag⁴⁹⁶.

Underhuset (Meclis-i Mebusan) i Ottomanska riket utgjordes av 71 muslimer, 44 kristna och fyra judar. De talade 14 olika språk och hade tio olika nationaliteter. Överhuset (Meclis-i Ayan) öppnades med 26 ledamöter, varav 21 var muslimer. Öppnandet av husen var en historisk händelse under moderniseringsprocessen, trots att inget av husen fick kontrollera sultanens makt eller bestämma över hans *beslut*⁴⁹⁷. Ryssarnas förödande seger över ottomanerna i kriget 1877–1878 utnyttjades av sultanen som en ursäkt för att bli av med parlamentarismen. Både överhus och underhus stängdes. Sultanen stoppade hela den demokratiska reformprocessen⁴⁹⁸. Den andra konstitutionen trädde i kraft 1908 och sultanen gav folket rätten att välja representanter till parlamentet.

⁴⁹⁵ Mokhber, s. 393; Adamiyat, 1992, s. 126.

⁴⁹⁶ Adamiyat, 1972, s. 153, 162.

⁴⁹⁷ Devereux, s. 110, 400–402; Palmer, s. 164, 155–166.

⁴⁹⁸ Devereux, s. 236–248; Palmer, s. 169.

År 1896 dödades den iranske Qadjar-shahen Naseraddin av en anhängare till den ottomansk-stödda pan-islamisten Seyyed Djemal. Den nya Qadjar-shahen kunde inte förändra i landet. Han fortsatte sälja koncessioner och förmåner och allt som var handelsbart i landet till utlänningar. Han reste också till Europa med pengar han lånade av utlänningar, framför allt av Ryssland, och gick därigenom med på flera handelsavtal med ryssarna och européerna.

Under hans tid fortsatte ryssarna att frysa alla förändringar i Iran. Engelsmännens politik var emellertid på väg att förändras. De ansåg det vara fördelaktigt att hjälpa de nya urbana samhällsgrupperna att genomföra vissa politiska förändringar i landet. Den gamla tiden var över och den nya tiden krävde vinst i periferiländerna. Man behövde satsa på in- och utflöde av kapital, försäljning av varor och utveckling av konsumtion och handel. Den nya strategin krävde aktiva marknader. Detta krävde i sin tur radikala förändringar i politiken och inom det traditionella maktcentret i Iran. Engelsmännen hade också erfärit, i bl.a. Ottomanska riket och Egypten, att köpsläende med en folkvald regering var fördelaktigare än inflytande över en föråldrad statsmakt.

Muzaffaraddin shahens resa till Europa i början av seklet och hans kontakter med de mäktiga europeiska ledare som byggde sin makt på demokratiska grunder var också lovande. Shahen var sjuk och döende och ville inte använda det traditionella förtrycket för att tysta folket. Teheran hade också utvecklats under dessa decennier och en ny borgerlig medelklass och nya urbana samhällsgrupper som hade nya behov och förväntningar hade uppstått. Den nya maktfaktorn, det shia-islamiska ledarskapet, konkurrerade också med staten och dikterade sina villkor genom olika folkliga aktioner. Allt detta gjorde att shahen godkände den iranska konstitutionen innan han dog 1906.

Den nya Qadjar-shahen, Mohammad Ali, accepterade inte sin fars godkännande av konstitutionen. Han använde den

ryska armén mot folket i Teheran. Shahens beslut och Rysslands absoluta inflytande mötte motstånd från såväl engelsmännen, mullorna och de intellektuella som människorna i storstäderna. Protestaktionerna förvandlades till inbördeskrig. Shahen besegrades och inbördeskriget resulterade 1911 i en stor seger för anhängarna till konstitutionen. Parlamentet med folkvalda ledamöter öppnades. Shahen avsattes och hans minderårige son valdes till ny shah.

Den iranska konstitutionen styrdes av mullor, affärsmän och en grupp av intellektuella, samtidigt som den understöddes av England. En del av mullorna deltog i revolutionen på grund av att de enligt den shiitiska läran inte erkände shahens legitimitet. Mullorna delades under revolutionens gång in i två falanger men enades när de skulle stifta grundlagen.

Genom grundlagens andra paragraf legaliserades slutligen mullornas shia-islamiska legitimitet. De fick rätten att stoppa den lagstiftning som stred emot den shia-islamiska rätts-traditionen. Grundlagen med mullornas särskilda rättigheter existerade fram till slutet av pahlavismen, men inga av Pahlavi-shaherna brydde sig om detta. Efter drygt sex decennier utvidgade Khomeini genom sin grundlagstiftning mullornas tidigare legaliserade rättigheter till *Vilayet-e Fagih*⁴⁹⁹.

Enligt grundlagen 1876 i Ottomanska riket erkändes islam som officiell och statlig religion, men detta innebar inga särskilda rättigheter för *ulema* att kontrollera eller stoppa lagstiftningen. I grundlagen gav man *seyhülislamen* rätt att syssla med religiösa ärenden. Enligt den ottomanska lagstiftningen skulle inga religiösa ämbeten eller religiösa grupper och personer utanför det demokratiska etablissemanget kunna

⁴⁹⁹ De shiitiska mullornas heliga rätt att styra landet utan att väljas av folket, enligt mullornas nya berättelse om sin representativa roll och Khomeinis formulering i sin bok med denna titel.

kontrollera eller stoppa lagar som ansågs vara icke-islamiska. Enligt §64 hade parlamentet (*senato*) rätten att stoppa den lagstiftning som enligt deras egen uppfattning stred emot sharia. Sultanen var dock som den högste ämbetsmannen i landet och kunde förhindra all lagstiftning⁵⁰⁰. Ottomanernas andra konstitution trädde i kraft efter militärens och oppositionens krav i början av 1900-talet. Konstitutionen styrdes av ett politiskt ledarskikt som var organiserat i politiska partier och fronter. Den reformvänliga *divanen*, lik-som den moderna militären, var också politiskt inflytelse-rika⁵⁰¹.

I motsats härtill leddes konstitutionsarbetet i Iran inte av politiska partier eller byråkratin. De iranska konstitutionalisterna styrdes framför allt av shiitiska mullor och Bazarens affärsmän, samt av enstaka intellektuella modernister och reformister, pro-brittiska personer och organisationer. Trots att de sekulära urbana grupperna var viktiga i kampen för konstitutionen kunde de inte vinna över den nya traditionsbundna alliansen av mullor, markägare och nomad-hövdingar. Den moderna fronten var begränsad och oorganiserad.

Dessutom stödde de flesta politiskt aktiva, däribland en del av de sekulära, länge europeiseringen på villkor att den inte skulle strida mot de islamiska rättstraditionerna⁵⁰². ”De iranska modernisternas nära band med islamisterna, liksom deras försök att förena islamiska traditioner med de moderna förändringarna var alltid förödande”. De iranska modernisternas dubbla ställningstagande för och emot islamiska traditioner och ledare berodde också på stagnationen i samhället. Därför byggde den iranska moderniseringen på både traditionella och moderna grunder.

Konstitutionen i Iran stöddes framför allt av koalitionen mellan de islamiska grupperna och grupperna med rötter i

⁵⁰⁰ Okandan, s. 154.

⁵⁰¹ Yapp, 1991, s. 255–257; Cleveland, s. 135.

⁵⁰² Lambton, 1996, s. 405.

agrar- och nomadsamhället. Detta begränsade den konstitutionella revolutionen i Iran och gav den en islamisk identitet, även om många enskilda modernister och pro-europeer tog plats i det iranska parlamentet.

Ulema i Ottomanska riket gick med på den första konstitutionen och bjöd inget motstånd. Enligt den hanafi-islamiska läran hade den islamiske sultanen rätt att bestämma över det muslimska samhället. *Ulema* var mer positiva under den andra konstitutionen och betraktade den med stort intresse, trots att de skulle motverka den sultan som länge hade satsat på reislamisering av samhället. *Ulema* utfärdade denna gång fatwor som slog fast att totalitarismen stred emot islamiska grundprinciper.

I Iran var det den antidemokratiska falangen av shia-islamiska ledare som ledde opinionen inom det shia-islamiska etablissemanget, men till slut krävde den reformvänliga falangen under grundlagstiftningen detsamma som de reformfientliga. ”Enligt Sheykh Fazlullah, ledaren för den reformfientliga falangen, skulle folket och deras val inte ha någon påverkan på sharia, den shia-islamiska rättstraditionen. Detta var den helige *Tolfte Imamens*, den s k *Dagens Imam*, och hans budbärare, ayatollors (enligt den nyskapade shia-islamiska berättelsen) rätt att bestämma över dessa frågor⁵⁰³. Samtidigt fastslog de högsta hanafi-islamiska ledarna i Ottomanska riket att *seyhülislamen* inte var mer än en statsanställd. Enligt dem tillkom alla rättigheter kalif-sultanen; endast han kunde styra tolkningen av sharia⁵⁰⁴.

⁵⁰³ Martin, s. 127; Akyol, s. 181–182.

⁵⁰⁴ Kara, 1994, s. 60.

De olikartade islamiska etablissemangen blev grunden till att de konstitutioner och republiker som uppstod i dessa länder var av olika karaktär. Konstitutionen i Ottomanska riket innebar ett sekulärt system, medan konstitutionen i Iran lagstadgade mullornas rätt att bestämma över det folkvalda parlamentet. ”Den viktigaste resultatet av den andra konstitutionen i Ottomanska riket var att maktens källa ändrades från Gud till folket”⁵⁰⁵. Den konstitutionella tiden i Ottomanska riket inleddes med deltagande av 25 politiska organisationer och partier, medan Iran styrdes av en liten grupp individer och informella och oorganiserade politiska fronter⁵⁰⁶.

I Turkiet resulterade processen i uppkomsten av den sekulära republikanska kemalismen och i Iran i den shia-islamiska kungliga pahlavismen. Denna kom slutligen att ersättas av khomeinismen, dvs. en fundamentalistisk republik styrd av ayatollor och mullor.

⁵⁰⁵ Özüerman, 22.

⁵⁰⁶ Özüerman, s. 23.